

СПЕЦИФИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА АКЦЕНТНАТА СИСТЕМА НА ГОВОРА В ПЕТРИЧКО

(върху материали от град Петрич и селата в подножието на
планините Беласица и Огражден)

Йорданка Велкова

Акцентната система на говора в Петричко е интересен обект за изследване, защото предлага материал за описание на съотносителни различия между говорите, които се включват в групата на петричкия говор. Под петрички говор в изложението се разбира говорът на селищата в Петричка община. Целите на изложението са да се опишат специфичните особености в акцентната система на изследвания говор и да се постави въпросът, може ли да се говори за някаква закономерност при „по-особеното отделяне с фонетични средства на една сричка в думата” (ГСБКЕ 1998: 171). Много важно за изследването ще бъде да разгледаме как позицията на ударението оформя звукови диалектни различия между думите на морфологично равнище, като включим и различия с лексико-морфологичен характер.

В Българския диалектен атлас (БДА 1988) е описана най-общо тенденцията на ударението в отделните диалектни групи. Старият акцент от праславянски е по-добре запазен в северните български говори, по-точно североизточните, в балканските и в по-малка степен в мизийските и пограничните говори.

В крайните югозападни говори вече се наблюдават зони, при които ударението е стабилизирано, т.е. фиксирано в отделната дума. Крайните югозападни говори притежават различни от праславянските акцентни характеристики, защото ударението в повечето случаи е на втора или трета сричка (отзад напред) или в комбинация от двата случая с отчитане или не на членуването (БДА, пак там). Обща тенденция за всички югозападни говори, независимо от териториалната им отдалеченост, е избягване на окситонно ударение особено в глаголните форми.

Петричкият говор се отнася към типа ритмико-интонационни групи, в които „разпределението на акцентната сричка става в пределите на отделна

фонетична дума” (пак там). Към тази група се отнасят още Благоевградско, Банско, Велинградско, Гоцеделчевско и Средецко.

По данни от Българския диалектен атлас в югозападните говори се наблюдава склонност към избягване на окситонното ударение чрез преместване на ударението върху по-предни срички.

Необходимо е още в началото да се уточни, че данните, с които разполагаме от записи, направени през 2007 и 2008 година, сравняваме с информацията от картите, включени в т. III на БДА (от карта № 149 до карта № 201). Подходът, който избираме, за да анализираме и обобщим специфичните фонетичните особености в петричкия говор, ни дава възможност да разгледаме и морфологичната система на говора, защото основните морфологични различия между диалектите и книжовния език възникват в резултат на фонетични процеси (Радева 2001).

Специфични акцентни особености на някои от най-често употребяваните съществителни имена

Ще обърнем внимание на акцентните особености на някои съществителни имена, защото мястото на ударението при тях зависи от това, дали говорещият живее в града, в подгорския район в подножието на планина Беласица или в подножието на планина Огражден. В изследването на петричкия говор въвеждаме работна класификация, която включва следното разделение на говорите в Петричко – подгорски говори, които включват селата южно от Петрич, разположени в подножието на планина Беласица, огражденски говори, които включват селищата в планина Огражден, кулско-марикостеновски говор и градски петрички говор. В работата няма да разглеждаме особеностите на кулско-марикостеновския говор, тъй като не разполагаме с материал от този район.

За целите на изложението първо ще обърнем внимание на съществителното име **кѐрка**, за да посочим една от акцентните разлики между отделните говори, които най-общо се отнасят към групата на петричкия говор. Съществителното име **кѐрка** се произнася по различен начин в Петрич и в селата южно от Петрич. В града е разпространена формата **кѐркѐ**, когато след съществителното следва кратка форма на винителното местоимение или предлог, с който се въвежда допълнителна характеристика на съществителното: *кѐркѐ ѝ на Мария*; *казах на кѐрка ѝ*; *кѐркѐ му е дошла*; *кѐркѐ ѝ е излезнала* и т.н. Формата **кѐркѐ** с инициално ударение е

характерна за говорите на селищата в подножието на планините Беласица и Огражден. В града е разпространена формата **керкѝта**. Аналогична е и звуковата разлика между формите на умалителното съществително **кѝфичка** – формата е **кѝфичка** за селата в Петричка община и **кофѝчка** за жителите на град Петрич.

В изложението ще се отдели място и на някои лексикализирани диалектни различия между говора на селата в подножието на планина Беласица и оградженските говори. В подгорските говори ударението във формата за множествено число на думата **погѝ** е инициално – **пѝги**, а в оградженските говори ударението е върху крайната сричка – **погѝ** (тук имаме предвид говорите в селата Михнево, Кърналово, Кавракирово, Старчево, от които разполагаме с материал). Паралелно с формата **погѝ** в подгорските села Беласица, Коларово, Самуилово, Ключ, Габрене се употребява и формата **пѝзе**. За сравнение: в оградженските говори е разпространена формата с окситонно ударение – **позѝ**, което оформя още една акцентна разлика между подгорските и оградженските говори. Акцентните разлики се допълват и от формите за множествено число на думата **ръкѝ** – в подгорските села формата е **ра̀це/ра̀ки**, а в селата в подножието на Огражден – **ръкѝ**. Такива различия, които се основават на ограничена група от думи, се определят като лексикализирани (Радева 2001).

Ударение при местоименията

Избраният подход за изследване на акцентната система на морфологично равнище позволява да се открият и някои от особеностите на морфологичната система, която за първи път е описана в самостоятелно изследване от Б. Цанов (Цанов 1996).

1. Ударение във формата на личните местоимения в 3. л. ед.ч., именителен падеж.

Ударението върху формите на личните местоимения в именителен падеж е една от причините за образуването на звукови различия между говора в селата в подножието на планина Беласица и селата в подножието на планина Огражден. За жителите в подножието на планина Беласица е характерна употребата на формата за женски род на личното местоимение с ударение върху първата сричка от началото – **ѝна**. В селата от Оградженския район ударението е върху последната сричка – окситонно – **онѝ**. Аналогична е разликата между формите за ср.р. – **ѝно** (подгорските говори), **онѝ**

(огражденките говори); в множествено число – **они** (подгорските говори) и **оний** (огражденките говори). Разликата в позицията на ударението оформя и различния гласеж на вокала **о**, който в огражденския говор се редуцира, а в подгорските говори е в силна позиция и запазва гласежа си.

В т. III на БДА е отбелязано, че за с. Беласица (селище от подгорския район) ударението на личните местоимения за женски род е върху крайната сричка – карти № 242 и № 246. От посочените примери по-горе обаче е ясно, че ударението в говора е върху първата сричка.

2. Ударението в специфичната форма за изразяване на въпросително местоимение и относително местоимение.

Ще разгледаме и една особеност в ударението на въпросителното местоимение **шо**, което е една от специфичните особености на морфологичната и акцентна система на всички говори в Петричко. Най-напред ще обърнем внимание на широката му употреба. **Шо** (**шго** > **шо**) се използва като относително местоимение за връзка между предикативни конструкции. В началото на въпросителни изречения се използва и със значение на въпросителната дума **какво**. Когато **шо** изпълнява функцията на относително местоимение, то не променя окончанието си според рода на референта. **Шо** има една и съща форма и за трите рода. **Шо** не променя окончанието си и когато референтът е някакво множество обекти. Когато **шо** в изречението функционира като съюзна дума, то има свое ударение и затова в повечето случаи гласежът на **о** не се променя. Възможно е обаче когато **шо** функционира като относително местоимение, **о** да се редуцира в **у**, в случай, че **шо** се слее с глагола в една акцентна цялост, напр.: *Таа, шу га знам, е арна*// *Таа, шо м га знам, е арна*. Аналогични са случаите, когато **шо** се използва вместо въпросителното местоимение **какво**: *Шом прайи?*// *Шу прайи?*. В разгледаните примери, когато въпросителното местоимение и глаголът се изговарят като самостоятелни акцентни думи, **шо** се произнася с вокал **о**, защото има собствено ударение. Но когато **шо** образува една акцентна цялост със следходната дума, тогава се произнася **шу**: *Шу стаи?*. Под влияние на книжовния език в петричкия говор се среща и формата **щу** като въпросително местоимение в случаи като: *щу кажуваш, щу прикажуваш* и др.

От значение е да се посочи, че в случаите, когато **шо** е дума изречение, се наблюдава само ударение върху вокала **о**: *Шо? Каж де*.

В изложението няма да се отделя място на други особености на ударението при местоименията в говора в Петричко, защото задачата ни е да откроем само по-специфичните акцентни особености на местоименията.

Място на ударението на глаголите в сегашно време

Според гласната в сегашната основа, получена при отстраняване на окончанието за 2л.ед.ч, глаголите се групират в три спрежения: I – основна гласна *е*, II – основна гласна *и*, III – основна гласна *ъ*.

1. Ударение във формите за сег. време на глаголи от I спрежение.

а) глаголи от I спрежение, които завършват на твърда сричка: **предя**, **метя**, **везя**:

– инициално ударение – 1 л., ед.ч.: *предѣ*, *мѣтъ*, *вѣзѣ*

Глаголните форми в 1 л. ед.ч, сег. време на глаголи от I спрежение се характеризират с ударение в началото на думата, което е характерно и за рупските говори (Стойков 2002). Във формите за останалите лица ударението се запазва върху тематичната гласна *е*: *метѣш*, *метѣ*, *метѣм*, *метѣте*, *метѣт*. Мястото на ударението в трето лице изпълнява дистинктивна функция, защото различава две форми – за сегашно и за минало свършено време: *предѣ* – *прѣде*.

б) префигирани глаголи от I спрежение:

– инициално ударение – 1 л., ед.ч.: *зѣметѣ*, *зѣперѣ*, *дѣнпредѣ*, *извезѣ*, *изказѣ*

При глаголи с представка ударението пада върху представката.

2. Ударение във формите за сег. време на глаголи от II спрежение.

а) глаголи от II спрежение, които завършват на мека сричка: **седя**, **редя**, **чистя**, **вървя**:

Формите за 1 л. ед.ч са: *сѣдѣ*, *рѣдѣ*, *чѣстѣ*, *вѣрвѣ*. Ударението е инициално, както при глаголите от I спрежение.

Общото между посочените глаголи откриваме в мястото на ударението – ударението е върху началото на думата при формите за 1 л. ед.ч., сег. време.

б) глаголи от II спрежение, които завършват на гласна: **ода**, **доя**, **поя**

Формите за 1 л. ед.ч са: *ѡдѣ*, *дѡѡ*, *пѡѡ*. Ударението е инициално – в началото на думата, както при разгледаните по-горе форми за 1 л. ед.ч. при глаголи от I спрежение. При формите за останалите лица ударението е върху коренната сричка: *ѡйш*, *ѡй*, *ѡйте*, *ѡдат*, *ѡдите*; *дѡйш*, *дѡй*, *дѡйм*, *дѡйте*, *дѡот*; *пѡйш*, *пѡй*, *пѡйм*, *пѡйте*, *пѡот*.

в) място на ударението в префигирани глаголи от II спрежение, които завършват на гласна

Когато глаголът е образуван чрез префиксация, ударението се мести от коренната сричка върху префиксната във формите за I л. ед. ч.: *и́счистъ*, *и́здоо*, *и́апоо*, *и́зредъ*, *за́седъ*.

В примерите тук се наблюдава отново тенденция към силно акцентуване на префиксната сричка в глагола, което е характерно и за префигираните глаголи от I спрежение.

3. Ударение във формите за сег. време на глаголи от III спрежение.

а) непрефигирани глаголи: рисувам, стапкам, чекам, бацувам

Ударението е върху коренната сричка, което е характерно и за книжовния език.

б) префигирани глаголи: *и́счекам*, *со̀стапкам*, *за̀фана*

Формите за останалите лица запазват ударението върху коренната сричка: *и́счѣкаи*, *и́счѣка*, *и́счѣкаме*, *и́счѣкате*, *и́счѣкѣтъ*; *со̀ста̀пкаи*, *со̀ста̀пка*, *со̀ста̀пкаме*, *со̀ста̀пкате*; *со̀ста̀пкате*.

Ударението във формите за I л. ед. ч., сег. вр. са с ударение върху префиксната сричка, когато префигирани глаголи от III спрежение са пълнозначни глаголи в съставно глаголно сказуемо: *требе да со̀стапкам и́лияшките* (бобена шушулка); *налага се да избия мате́ница* и др.

Префигираните глаголи от вторичен несл. вид се характеризират с ударение в I л. ед. ч. върху коренната сричка, а не върху префикса: *и́зри́твам*, *и́змѣ́квам*, *отку́пувам*. Дори когато префигираните глаголи от вторичен несл. вид са част от съставни глаголни сказуеми, ударението се запазва върху коренната гласна, напр.: *требва да и́зтри́вам*.

Наблюденията върху мястото на ударението на глаголните форми в сегашно време в говора в Петричко показват, че общата тенденция на ударението в I л. ед. ч., сегашно време при глаголите от трите спрежения е акцентуване на началната сричка. В останалите форми ударението може да се запази на същата сричка или да се премести една позиция след началната сричка.

Място на ударението във формите на глаголите за повелително наклонение

Акцентните особености на глаголните форми в повелително наклонение отразяват общата тенденцията в петричкия говор за място на ударението

в глаголните форми за сегашно време, която разгледахме по-напред в изложението.

1. Ударението в повелително наклонение на глаголи от I и II спрежение:

а) инициално ударение във формите за единствено число: *преди, седи, чети, фани, стаи, оди, чисти, пиши, маки, стаи*

Инициалното ударение във формите за единствено число, повелително наклонение е обща акцентна характеристика между западните и рупските говори (Стойков 2002).

б) парокситонно ударение във формите за множествено число: *предейте, седейте, четейте, фанейте, стаейте, одейте, макиейте, стаейте*

Извод: ударението е върху тематичната гласна при глаголи от I и II спрежение в множествено число и върху началната сричка в единствено число.

2. Ударението в повелително наклонение на глаголите от III спрежение:

а) парокситонно ударение в единствено число: *заснивай, преносфай, из'амзсдай, ликдсай, белосфай, анагажсрай, набл'удавай*

б) парокситонно ударение в множествено число: *заснивайте, преносфайте, из'амзсдайте, ликусайте, белосфайте, анагажсрайте, набл'удавайте*

Разликата между формите за повелително наклонение в множествено число при глаголите от трите спрежения е в различната наставка за образуването на повелително наклонение. При глаголите от I и II спрежение с наставка **-ейки**, а при глаголите от III спрежение формите за повелително наклонение се образуват наставка **-айки**. Общото между разглежданите форми откриваме в силната позиция на тематичната гласна – при трите спрежения в ударението множествено число е върху тематичната гласна.

Ударението при образуване на форми за отрицание

В петричкия говор глаголните форми за отрицание се образуват с отрицателната частица **не**. Частицата **не** в петричкия говор не е проклитика, защото има ударение, когато се употребява самостоятелно, а и когато с нея се отрича част от изречението, както е в книжовния език (ГСБКЕ 1998).

Употребата на съчетанието от частицата **не** ще се опитаме да разгледаме, като имаме предвид възрастовия показател на жителите на Петричко.

1. Ударението при изразяване на отрицание на действие в речта на младите жители на Петричка община.

При отрицателните глаголни форми в речта на младите хора се наблюдават акцентни особености, които са специфични за петричкия говор. Когато се изразява отрицание на действие, ударението е и върху отрицателната частица *не*, а не само върху глаголната лексема: *не́ знам, не́ знайши, не́ знай, не́ знайме, не́ знайте, не́ знаят, не́ могат, не́ вре́вѣ, не́ мислѣ, не́ доворѣ*.

2. Ударението в отрицателните глаголни форми в речта на възрастните жители на Петричко.

Отрицателните форми, които преобладават в речта на възрастните хора, се различават по мястото на ударението от формите за отрицание, които употребяват младите. Основната разлика е в това, че в речта на по-старите хора частицата *не* се държи като проклитика. Отрицателната частица и глаголът образуват една акцентната цялост, в която ударението е само върху глаголната форма – *не зна́м, не зна́йши, не зна́й, не зна́йме, не зна́йте, не зная́т*. Тази особеност на ударението е характерна както за подгорските села, така и огражденските села, а и за града.

Отрицание в петричкия говор се изразява и чрез формата *немо́й*, която се редува с формата *пимо́й*, получена след редукция на *е* в *и*, а също се използва и формата *ми* със значение „не прави нещо“ (тези форми са посочени и в т. III на БДА).

Ударението върху отрицателната частица при изразяване на отрицание е една от специфичните характеристики на петричкия говор, които оформят съотносителни различия с останалите югозападни говори като блягоевградския и кюстендилския и придават специфични акцентни особености на говора, който разглеждаме.

Мястото на ударението в разгледаните форми на глаголите в сегашно време и повелително наклонение са основание да заключим, че преобладават случаи с инициално или парокситонно ударение при глаголните форми. При повелителните – инициално ударение в единствено число при глаголите от свършен вид и парокситонно ударение при глаголите от несвършен вид и глаголите във формата за множествено число и на двата вида. Тази тенденция на ударението е забелязана още от Трубецкой, който посочва, че ударението в Югозападна България проявява тенденция към стабилизиране на ударението върху някаква сричка или към преместването му върху по-предни срички. Н. С. Трубецкой определя ударението в някои български

диалекти в Македония като стабилизирано върху предпоследната сричка: „пентулмно“ ударение господства в някои български диалекти в Македония и Албания” (Трубецкой 1960)

Място на ударението при частицата **нали**

В петричкия говор акцентната характеристика на **нали** не е единна, което допринася за изясняване на още една специфична особеност на акцентната система на говора в Петричко. Интересна в изследвания говор е употребата на четири акцентни варианта на частицата **нали** – **на̀ли**, **на́ли**, **на̀ле** и **на́ле**. Оказва се, че срещу една дума в книжовния език стоят четири диалектни варианта. Като се позоваваме на събрания материал от Петричко под формата на дигитални записи, които са транскрибирани, ще се опитаме да анализираме и обобщим функционалните характеристики на частицата **нали**. Интересува ни дали позицията на **нали** в изречението влияе върху избора за употреба на една от посочените четири форми. В изложението ще предложим по-скоро своите хипотези за употребата на вариантите на **нали**.

Наблюденията ни сочат, че формите **на́ли** и **на́ле** се използват по-често в края на изречението, а формите **на̀ли** и **на̀ле** са характерни за началото на изречението. Тези закономерности обаче са по-скоро опит да се обобщят случаите, които наблюдаваме, а не намерение да се генерализира употребата на някоя от формите точно в определена позиция в изречението.

Освен това е важно да включим и влиянието на фактора възраст. Формите **на̀ли** и **на̀ле** се откриват по-често в речевото поведение на възрастните хора в Петричко, докато формите **на́ли** и **на́ле** се използват предимно от по-младите носители на диалекта. Уточняваме обаче, че тези закономерности не изключват в речта жителите на Петричка община четирите форми на **нали** да се употребяват в паралелна дистрибуция.

Разгледащите в работата специфични особености на акцентната система на говора в Петричко могат да се обобщят така:

1. Глаголи в сегашно време – в I л.ед.ч. ударението е върху началната гласна, а в останалите форми се запазва или се мести. Ако глаголът е префигиран и е от свършен вид, ударението е върху представката, но ако е от несвършен вид, е върху корена.

2. Ударението във формите за повелително наклонение в единствено число на глаголите от I и II спрежение е инициално, а в множествено число

е парокситонно. Глаголите от III спрежение имат ударение върху тематичната гласна и в единствено, и в множествено число.

3. Ударението при изразяване на отрицание на действие е върху отрицателната частица **не**, а не само върху глаголната лексема, в речта на младото население.

4. Ударението във формата на личните местоимения в именителен падеж за трето лице, женски род в говора е върху първата сричка, а в съседните огражденски диалекти е върху втората сричка открая.

5. **Шо** е въпросително местоимение, което функционира като съюзна дума и като връзка между предикативни конструкции. В говора формите **шо** и **шу** се използват паралелно.

6. В диалекта формите **пѝли**, **пѝли**, **пѝле**, **пѝле** са в паралелна дистрибуция.

От изводите става ясно, че ударението в петричкия говор не е стабилизирано, както в съседните крайни тогосападни говори (по класификацията на Б. Цонев). При отделните морфологични категории обаче може да се говори за тенденция към стабилизиране на ударението, без това да означава, че тази тенденция се отнася и за изразяването на друга граматична категория. За нас беше важно да отделим място най-вече на тези акцентни особености във фонетичната система, които са маркер за разпознаването на жителите на Петричко по особеностите на тяхната реч.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Български диалектен атлас. Т. 3, София, 1974.

Български диалектен атлас. Обобщаващ том, София, 1988.

Грамматика на съвременния български книжовен език. Т.2 Морфология. София, 1998.

Грамматика на съвременния български книжовен език. Т.1 Фонетика.. София, 1998.

Радева 2001: Радева, В. Увод в ареалната лингвистика. София, 2001.

Стойков 2002: Стойков, С. Българска диалектология. София, 2002.

Трубецкой 1960: Трубецкой, Н. Основы фонологии (превод немецкого). Москва, 1960.

Цанов 1993: Цанов, Б. Морфологична система на Петричкия говор // Лингвистични студии за Македония. Македонска библиотека, София, 1996.